

Η ΑΡΧΑΙΟΜΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΚΟΝ ΠΝΕΥΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΛΕΞΙΑΔΑ ΤΗΣ ΑΝΝΗΣ ΤΗΣ ΚΟΜΝΗΝΗΣ

Εἰς ἄρθρον μου δημοσιευθὲν πρὸ διετίας¹ ὑποστηρίζω τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ ὁμηρικὸς χαρακτήρ τῆς Ἀλεξιάδος δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ρητορικὴν διακόσμησην τοῦ λόγου δι' ὁμηρικῶν παραπομπῶν καὶ ὑπαινιγμῶν καὶ ὅτι ἐπομένως ὁ χαρακτήρ οὗτος δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ *μόνον* ὡς ἐπίδειξις ἀρχαιομαθείας. Ἡ ἥρωϊκὴ νοοτροπία τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκον οἱ Κομνηνοὶ καὶ οἱ Δουῖκαι, ἐξηγεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο τῆς Ἀλεξιάδος. Ὑπάρχει μία βασικὴ συγγένεια μεταξὺ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων καὶ τῆς νοοτροπίας τοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐμεγάλωσε καὶ ὠρίμασεν ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή.

Ὁ σεβασμιος ἀρχηγὸς τῆς γερμανικῆς βυζαντινολογίας, ὁ καθηγητὴς κ. F. Dölger, εἰς σχετικὸν βιβλιογραφικὸν σημείωμα ἀποδοκιμάζει σφόδρα τὴν ἄποψίν μου ταύτην². Κατ' ἐκεῖνον πρόκειται μόνον περὶ ἐξαιρετικῆς ἀρχαιομαθείας τῆς Ἄννης, ἐπίδειξις τῆς ὁποίας γίνεται εἰς τὴν Ἀλεξιάδα. Ὅτι ἦτο ἐξαιρέτως ἀρχαιομαθὴς ἡ Ἄννα, καὶ ὅτι εἶχε βαθεῖαν κλασσικὴν μόρφωσιν, οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Ἡ ἀρχαιομάθεια ὁμως αὕτη ἐξηγεῖ μόνον τὴν *ἐξωτερικὴν* ὁμηρικὴν διακόσμησην τῆς Ἀλεξιάδος, ὅχι καὶ τὴν *ἐσωτερικὴν* ἐπικὴν δομὴν, περὶ ἧς γίνεται λόγος³. Τὰ ἀναγκαίως πενιχρὰ καὶ περιορισμένα παραδείγματα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ προηγούμενον ἄρθρον μου, δεικνύουσιν ἐπαρκῶς, νομίζω, καὶ ἀναμφιβόλως τὴν ὑπαρξίν τῆς *ἐσωτερικῆς* ταύτης ἐπικῆς δομῆς, ἡ ὁποία παρατηρήθη καὶ ἀπὸ ἄλλους μελετητῶν⁴, καὶ τὴν ὁποίαν συμβατικῶς ὀνομάζω « ἐπικὸν πνεῦμα ». Τοιου-

¹ Ἄννα ἡ Κομνηνή καὶ ὁ Ὅμηρος, ΕΕΒΣ ΚΖ', 1957, σελ. 213 - 223.

² ΒΖ 51, 1958, σελ. 420.

³ Ὁ κ. Dölger διερωτᾶται μὲ τί δικαίωμα ταυτίζω εἰς τὸ ἄρθρον μου τὸ ἐπικὸν πνεῦμα μὲ τὸ ὁμηρικόν. Εἰς τὴν ἑλληνοβυζαντινὴν φιλολογικὴν παράδοσιν δικαιοδογεῖται ἀπολύτως ἡ ἐν λόγῳ ταύτισις, διότι μὲ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ἐδόθη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς μία ἀνυπέβλητος λογοτεχνικὴ ἔκφρασις τῆς ἐπικῆς νοοτροπίας, ὑπῆρξε δ' αὕτη παράδειγμα δι' ὅλην τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἑλληνοβυζαντινῆς φιλολογικῆς παραδόσεως.

⁴ Πρβλ. πρὸ παντὸς Β. Leib, *Alexiade*, t. I, Paris 1937, σελ. XXXIII - XXXIV καὶ V. Gr e c u, *La valeur littéraire des oeuvres historiques byzantines*, BS1 XIII, 1952 - 1953, σελ. 260.

τοτρόπως δὲν θὰ ἐπανηρόχημην δημοσίᾳ εἰς τὸ θέμα τοῦτο, ἂν δὲν ἐπεισέφερε ὁ κ. Dölger πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς γνώμης μου τὸ σοβαρὸν ἐπιχείρημα, ὅτι « φθάνει νὰ ἀναγνώσωμεν πρὸς σύγκρισιν τοὺς λόγους τοὺς ἐκφωνηθέντας ὑπὸ τοὺς ἀνθρωπιστὰς τῆς αὐτῆς τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, διὰ νὰ ἴδωμεν, ὅτι οὗτοι ὁμιλοῦν εἰς τὸν ἴδιον ἐπικὸν τόνον, ὅταν περιγράφουν τὰ ἄθλα τοῦ βασιλέως ».

Εἰς τὴν πραγματικότητα οἱ λόγοι τῶν ἀρχαιομαθῶν ρητόρων τούτων δεικνύουν καθαρῶς τὴν διαφορὰν μεταξὺ μιᾶς φιλολογικῆς μόνον δημηριζούσης ἀρχαιομαθείας καὶ τοῦ γνησίου ἐπικοῦ πνεύματος, τὸ ὅποιον διαπνέει τὴν Ἀλεξιάδα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι καὶ ἡ Ἄννα καὶ οἱ « ἀνθρωπισταὶ » ρήτορες ἐμορφώθησαν ἀπὸ τὰς ἰδίας πηγὰς, καὶ ὅτι ἡ ἀρχαιομαθεία τῶν ὀφείλεται εἰς τὴν γενικὴν φιλολογικὴν τάσιν τῆς ἐποχῆς. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο συμφωνοῦμεν ἀπολύτως μὲ τὸν σεβαστὸν πρωτοπόρον καὶ διδάσκαλον Krumbacher καὶ τὸν κ. Dölger. Ἡ βασικὴ διαφορὰ ὅμως, τὴν ὁποίαν θέλω νὰ τονίσω, εἶναι, ὅτι ὑπὸ τὴν ἀρχαιομαθῆ ρητορικὴν εἰς τὴν Ἀλεξιάδα πάλαι γνησίᾳ ἐπικῆ ὁρμῇ, ἡ ὁποία ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς λόγους τῶν ρητόρων τῆς αὐτῆς.

Ὡς « ἀνθρωπιστὴν » τῆς αὐτῆς τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν πρὸ παντὸς τὸν Νικηφόρον τὸν Χρυσοβέργην καὶ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ρητορικοῦ κώδικος Esc. V - II - 10. Εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν λόγων τοῦ Χρυσοβέργη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον¹ περιγράφονται μὲν ἄθλα τοῦ βασιλέως καὶ ὁμηρίζει συχνὰ ἡ καλλωπισμένη γλῶσσα, ἀπουσιάζει ὅμως ἔστω καὶ ἕγνος ἐσωτερικῆς ἐπικῆς ὁρμῆς. Τοῦτο μᾶς δεικνύει καθαρῶς ἓν χωρίον τοῦ πρώτου λόγου (σελ. 4, 36·5, 10) :

ὅς οἷα Διβάνου κέδρος τις εὐθὺς ἐπαρθεῖς ἄδρος τὴν τοῦ στελέχους περιοχὴν καὶ ταῖς ἐκείνων αἰθραῖς φυσώμενος ὑπὸ δρυνοκόποις χερσὶ τῶν σῶν, ὧ βασιλεῦ, δρυνοτόμων πολεμιστῶν καὶ ὑπὸ κραδανθεῖσι κατ' ἐκείνου πελέκεσι εἰς γῆν ἐβέβλητο κορμηδὸν καὶ τῷ ἐδάφει ἐνέστρωτο· καὶ διεδέχετο τὴν ἐπαρσιν ἐκείνου καὶ τὴν ἀδρότητα παρέλευσις ἀθρόα καὶ τὸ ἀνύπαρκτον. καὶ μέγας ἐκεῖτό τις μεγαλωστὶ τῶν χθῆς ἵπποσυνάων λελασμένος κατ' Ὅμηρον ἢ μᾶλλον τέρας ἦν εὐθὺς Ἐμπεδόκλειον εἰς κόρσῃν τεράστιον ἀναύχενα καὶ εἰς αὐχένα πάλιν ἀκόρσωτον ὑπὸ τυραννοκτόνοις σπάθαις σου δοιασθεῖς.

Εἶναι ἀδύνατον νὰ αἰσθανθῇ τις ἐπικὴν διάθεσιν, νοοτροπίαν καὶ ὁρμὴν εἰς τὴν ρητορικὴν κομψολογίαν ταύτην. Ὁ ἐπικὸς χαρακτήρ τοῦ συγγράμματος τῆς Ἄννης δὲν προέρχεται λοιπὸν οὔτε ἐκ τῆς ρητορικῆς κατασκευῆς

¹ Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres, ed. M. Treu, Breslau 1892. Programm des Königl. Friedrichsgymnasium zu Breslau.

τοῦ λόγου, οὔτε ἐκ τῆς διηγηματικῆς φύσεως τοῦ ἔργου, ἀλλὰ ἐκ μιᾶς ἐσωτερικῆς διαθέσεως καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τῆς συγγραφῆς. Ἡ ἐπικὴ ὁρμὴ ὄχι μόνον δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ ρητορικοῦ χαρακτῆρος ἑνὸς κειμένου, ἀλλὰ εἶναι κατὰ φύσιν ἀντίθετος εἰς αὐτόν. Ἡ Ἄννα δὲν κατέχεται ἀπὸ ἐπικόν πνεῦμα *ἐπειδὴ* ἔχει καὶ ρητορικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ τὸ ἔργον τῆς δεικνύει ἐπικόν χαρακτῆρα (ἄλλο ἢ ὁμηρικὴ διακόσμησις) *μολονότι* ὑπέστη βαθεῖαν ἐπίδρασιν τῆς ρητορικῆς, διότι εἰς ἔργα τέχνης συμβιβάζονται καὶ τὰ ἀσυμβίβαστα. Διὰ τὸ ἀποδείξωμεν, δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν, ἐν ἄλλον χωρίον τοῦ αὐτοῦ λόγου τοῦ Χρυσοβέργη (σελ. 10, 24-28). Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ὁ Χρυσοβέργης περιγράφει τὸν θρίαμβον τοῦ βασιλέως. Τὸ θέμα καθ' ἑαυτὸ εἶναι ἐπικόν, ἀλλὰ ἡ ρητορικὴ κατασκευὴ τοῦ λόγου καὶ ἡ ἔλλειψις πάσης ἐπικῆς διαθέσεως στερεῖ τὸ κείμενον παντὸς ἴχνους ἐπικοῦ χαρακτῆρος:

οὐκὸν ἐκείνου ταῖς Ἀρειοκαῖς μαχαίραις ἐξεργασθέντος μελεισιτὶ τοῖς συνανάρταις ἐμνησικαχῆσας, ἀλλ', ἐπεῖπερ ἥλιος ἔδω καὶ ἐπὶ κνέφας ἤλθε καὶ σκότος τοῦτον κατ' ὀφθαλμοὺς ἐπεκάλυψεν, ὁ σὸς παροργισμὸς οὐ συνέδυνεν ἐχρῆν γάρ, ἀνεξίκακε βασιλεῦ, μὴ ἐπιδῶναι κἀνταῦθα ἐπὶ τῷ παροργισμῷ σου τὸν ἥλιον.

Καὶ ἄλλαι ὁμηρικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ Χρυσοβέργη ἀποδεικνύουν μὲν τὴν ἀρχαιομάθειάν του, τόσον χαρακτηριστικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν, στεροῦνται δὲ πάσης ἐσωτερικῆς ἐπικῆς διαθέσεως καὶ δὲν εἶναι παρὰ διακόσμησις τοῦ κομποῦ ρητορικοῦ λόγου.

Οὕτω δὲν δύναται νὰ εἴπη τις, ὅτι ὁ ρήτωρ κατέχεται ἀπὸ ἐπικὴν διάθεσιν, ὅταν γράφῃ εἰς τὸν δεῦτερον πρὸς τὸν Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον λόγον (σελ. 13, 23-28):

οὕτω καὶ κύων ἱστορήται τις εὐνοϊκῆ· τὸν γὰρ αὐτῆς δεσπότην Ὀδυσσεὰ γνοῦσα πρὸ τῶν πυλῶν μετὰ πολλὴν περιόδον ἐπανήκοντα ἀνέσχε τηρικὰδε τὴν κεφαλὴν κἀν τῇ τηλικῇ χαρμονῇ ἐναπέψυξεν. οὕτως ἐχρῆν ἡμᾶς, πολύτλα, καρτερόθυμε, μεγαλόθυμε, ταῖς σαῖς ἐπανελεθῆσιν ἐκ λαλιᾶς εὐθῆς διαχέεσθαι καὶ εὐνοοῦντας αἴφνης ἐπαποψύχειν σοι.

Τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους « ἀνθρωπιστὰς » ρήτορας. Τὰ παραδείγματα δύναται νὰ πολλαπλασιασθοῦν κατὰ βούλησιν, ἀλλὰ παραιτοῦμαι τούτου φειδόμενος τοῦ πολυτίμου χώρου τῆς ΕΕΒΣ. Τὰ δλίγα ἀναφερθέντα παραδείγματα φθάνουν ὅμως, καθὼς νομίζω, νὰ δείξουν ἐν συγκρίσει μὲ τὰ ἀποσπάσματα τῆς Ἀλεξιάδος τοῦ προηγουμένου ἄρθρου, ὅτι παρὰ τὴν ἀρχαιομάθειάν της καὶ τὴν ρητορικὴν της μόρφωσιν ἡ Ἄννα ἐξέφρασεν εἰς τὴν Ἀλεξιάδα καὶ μίαν ἄκρως προσωπικὴν ἐπικὴν διάθεσιν, καὶ ὅτι τὸ ἔργον τῆς διαπνέεται ἀπὸ ἐπικὴν ὁρμὴν.

Ἐν χωρίον τοῦ δευτέρου λόγου τοῦ Χρυσοβέργη (σελ. 17, 31 - 18, 8) εἶναι ἑξαιρέτως ἐνδιαφέρον ἐν σχέσει μὲ τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα, διότι δεικνύει συγγένειαν πρὸς τὴν ἐπικὴν ρητορικὴν τῆς Ἀλεξιάδος :

εἵπατέ μοι, ὦ λόγοι, τίμι στρεφθέντι πρώτῳ τῶν ἀνταρτῶν κατὰ τοῦ μεταφρένου τὰ βασιλέως δόρατα ἐνεπήγγυντο. ὁ μὲν τῶν ἀλαστόρων αἰχμῆ νυσσόμενος τὴν ὄσφιν κατὰ τοὺς ἐκκεντριζομένους ἔππους εἰς τὸν δρασμὸν ὀξύτερον συναυάνετο· ὁ δὲ τὸν ἠλυσειδωμένον ἐκδυόμενος θώρακα ἔφευγε κούφως κατὰ τοὺς τῆ ἀποβολῆ τῆς λεβηρίδος καινιζομένους ὄφεις, ζῶν ἀπὸ καινῆς δευτέρας σπεύδων ἐπαναλέγεσθαι. ἑτέρου καρατομηθέντος ἢ κεφαλῆ ταῖς ἰππικαῖς καθάπερ σφαῖρα χηλαῖς εἰς παίγιον ἐκυκλεύετο. δένδρα καὶ ὄλη ταῖς τούτων προσφυγαῖς ἐγκλονούμενα δεινὸν ὑποστινάειν ταῖς αὐτῶν σφαγαῖς ἐνομίζοντο. οὕτω πανιοδαπὸν θπῆρχε τοῖς ἀντάρταις δυσπράγμα καὶ τέλος αἰ σημαῖαι τῶν ἀλαστόρων, αἰ ἀσπίδες, οἱ γωρυτοὶ τοῖς ἡμέτεροις ἄχθος διὰ τὴν νίκην ἔλαφρον ἐφορτίζοντο, καὶ ἦσαν εἰς ἕφος ἐστηκότα τὰ τρόπαια ἐκ τῆς ἀνταρτικῆς ἐκείνης ἀποσκευῆς.

Ἐδῶ ἡ ἔκφρασις τοῦ Χρυσοβέργη δεικνύει ὁμοιότητά τινα μὲ τὸ ἕφος τῶν « ἐπικῶν » χωρίων τῆς Ἀννης τῆς Κομνηνῆς. Τοῦτο καὶ τοιαῦτα ἀποσπάσματα εἶχε μᾶλλον ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ κ. Dölger, ὅταν ἀνέφερε τοὺς ρήτορας. Πρέπει ὅμως νὰ τονίσω, ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ μόνον χωρίον, τὸ ὁποῖον ἡῦρα εἰς τὸν Χρυσοβέργη καὶ εἰς ἄλλους συγχρόνους ρήτορας, νὰ δεικνύη ὁμοιότητα μὲ τὰ ἐν λόγῳ χωρία τῆς Ἀλεξιάδος. Καὶ πάλιν, τὸ χωρίον τοῦτο μᾶς δεικνύει καθαρῶς τὴν διαφορὰν μεταξὺ ρητορικοῦ κειμένου ἀφ' ἑνός, τὸ ὁποῖον ἐξυμνεῖ καὶ κομπολογεῖ, καὶ ἱστορικοῦ συγγράμματος ἀφ' ἑτέρου, τὸ ὁποῖον, καὶ ὅταν ἐξυμνεῖ, πρῶτ' ἀπ' ὅλα διηγείται.

Τὴν Ἀνναν ἐνδιαφέρουν τὰ ἀνδραγαθήματα καθ' ἑαυτά. Εἰς αὐτὸ ἔγκειται ἡ ἐσωτερικότης τῆς, τὴν ὁποῖαν θέλομεν νὰ τονίσωμεν. Ἡ ἐσωτερικότης αὕτη μετατρέπεται πάλιν εἰς γνησίαν ἐπικὴν ὁρμὴν, ἢ ὁποῖα γεμίζει τὸ σύγγραμμα καὶ τοῦ δίδει τὴν λογοτεχνικὴν του δύναμιν. Ὁ Χρυσοβέργης βλέπει εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν κατορθωμάτων μόνον μίαν εὐκαιρίαν νὰ ἀναπτύξῃ τὴν εὐγλωττίαν του καὶ νὰ περιγράψῃ τὰ γεγονότα μὲ ἐκφράσεις πρωτοτύπους καὶ κομψάς. Ἀλλὰ οὕτε αἱ ποικίλαι ἐκφράσεις, οὕτε ἡ ζωηρότης τῶν εἰκόνων, οὕτε αἱ ὁμηρικαὶ λέξεις καὶ ὁ ὁμηρικὸς ὑπαινιγμὸς δύνανται νὰ κάμουν τὸν ἀναγνώστην νὰ αἰσθανθῇ εἰς τὴν περιγραφὴν ταύτην γνήσιον ἐπικὸν πνεῦμα, διότι ἡ περιγραφὴ τῆς μάχης δὲν ἔχει διὰ τὸν συγγραφέα ἄλλον σκοπὸν, παρὰ νὰ διακοσμηθῇ ἡ ἔκφρασις διὰ ρητορικῶν τεχνασμάτων.

Ἐν τούτοις καὶ ἡ Ἀννα ἐπιδιώκει κομπῆν ἔκφρασιν. Καὶ ἐκείνη ἔχει τὴν αὐτὴν ρητορικὴν μόρφωσιν, τῆς ὁποίας ἔλαχεν ὁ Χρυσοβέργης. Καὶ οὕτω ἐξηγεῖται τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἕφος καὶ τοῦ μὲν καὶ τῆς δὲ δεικνύουν εἰς ὄρισμα σημαῖα ὅμοια χαρακτηριστικὰ εἰς τὸ ἕφος, ὅταν ἐνίστε εἰς μεμονωμέ-

νας περιπτώσεις ὁ ρήτωρ περιγράφει λεπτομερείας μιᾶς πολεμικῆς συγκρούσεως. Τότε, καὶ μόνον τότε, συγγενεῦει ἡ ἐξωτερικὴ κατασκευὴ τοῦ λόγου τοῦ ρήτορος καὶ τῆς ἱστορικοῦ. Ἡ δὲ ἐσωτερικὴ των στάσις παραμένει καὶ εἰς τοιαύτην περίπτωσιν ἐντελῶς διαφορετικὴ. Οὕτω καὶ ἡ προσέγγισις αὕτη μιᾶς ρητορικῆς περιγραφῆς μὲ τὰς περιγραφὰς τῆς Ἑλεξιάδος δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μίαν ἐξαίρεσιν, ἡ ὁποία καθιστᾷ τὴν διαφορὰν ἀκόμη περισσότερο ἀισθητὴν. Πολὺ συχνότεραι εἶναι εἰς τοὺς ρήτορας περιγραφαὶ ἀνδραγαθημάτων, αἱ ὁποῖαι δεικνύουσιν καθαρῶς ρητορικὸν χαρακτῆρα. Πρὸβλ. λ.χ. τὸν Μιχαὴλ τὸν Χωνιάτην εἰς τὸν λόγον του εἰς τὸν Βασιλέα Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον¹. Τὰ ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὰ χωρία εἶναι σελ. 224, 6-21., σελ. 225, 21-226, 11 (μὲ δημορικὰς ἐκφράσεις), 229, 6-13, 248, 23-249, 5. Εἶναι ἀισθητὴ ἡ διαφορὰ μεταξὺ ρητορικῆς περιγραφῆς ἀνδραγαθημάτων καὶ τῆς εἰς τὴν ἔκφρασιν ρητορικῆς διακοσμηθεῖσης ἐσωτερικῆς ἐπίσης ὁρμῆς τῆς Ἁννης τῆς Κομνηνῆς.

Ἡ διάκρισις, τὴν ὁποίαν ἐδῶ προτείνω, εἶναι μὲν λεπτὴ καὶ δύσκολος εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς, εἶναι ὅμως ἀναγκαία, διότι ἡ Ἁννα ἔδωκεν εἰς τὸ ἔργον τῆς προσωπικὸν χαρακτῆρα, παρὰ τὴν λαμπρὰν τῆς ἀρχαιομάθειαν καὶ τὴν ρητορικὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς πεζογραφίας. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ προσωπικὴ ἔκφρασις τῆς γνησίας ἐπικῆς διαθέσεως τῆς ἀπογόνου τῶν Κομνηνῶν, ἡ ὁποία δίδει τὴν μεγάλην λογοτεχνικὴν ἀξίαν εἰς τὴν Ἑλεξιάδα καὶ γοητεῖ τοὺς ἀναγνώστας ἀπὸ τὴν *Mme de Sévigné* καὶ ἐντεῦθεν.

Τὸ ἐπικὸν πνεῦμα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς νοοτροπίας τῶν μεγάλων φεουδαρχῶν τοῦ Βυζαντίου. Αὕτη δὲν εἶναι μόνον ἡ καθ' ἑαυτὴν πιθανωτάτη ἐξήγησις, ἀλλὰ συμπεραίνεται καὶ ἐκ τῆς μετὰ προσοχῆς ἀναγνώσεως τῆς Ἑλεξιάδος. Ἡ ἐπικὴ ὁρμὴ συνδέεται στενῶτα εἰς τὸ ἔργον τοῦτο μὲ τὴν ὑπερφάνειαν διὰ τὴν καταγωγὴν, καὶ μὲ τὸν μὴ ρωμαϊκὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, ὁ ὁποῖος θέτει τὰ ἄτομα ὑπεράνω τῶν ἀξιωμάτων καὶ δεικνύει τὸν Ἑλεξίον περισσότερο ὡς «ἐμὸν πατέρα» παρὰ ὡς αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων.

Ἡ σύγκρισις τῆς Ἑλεξιάδος μὲ τοὺς λόγους τῶν ἀρχαιομαθῶν ρητόρων κάμνει σαφεστέραν ἀκόμη τὴν μεταξὺ τούτων ὑπάρχουσαν διαφορὰν καὶ ἀποδεικνύει τελικῶς, ὅτι τὸ ἐπικὸν πνεῦμα τοῦ ἔργου τῆς Ἁννης δὲν προέρχεται ἐκ τῶν δημοτικῶν ἀναμνήσεων οὔτε ἐκ τῆς ρητορικῆς περιγραφῆς βασιλικῶν ἄθλων, ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπικὴν διάθεσιν τῆς ἰδίας τῆς Ἁννης.

Εἰς τὸ τέλος θέλω νὰ ἐπανέλθω μὲ ὀλίγας μόνον λέξεις εἰς τὸ μέγαλον καὶ σπουδαῖον πρόβλημα τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἔθιξεν ὁ κ. Dölger εἰς τὸ βιβλιογραφικὸν του σημείωμα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἀρχαιομάθεια εἶναι κοινὸν γνώρισμα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας ἀπὸ τὴν

¹ Ἑκδοσις Σπ. Λάμπρου, τόμος Α', ἐν Ἀθήναις 1879.

ἐποχὴν τοῦ Φωτίου καὶ ὕστερον. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐπὶ Κομνηνῶν, Ἀγγέλων, Λασκάρεων καὶ Παλαιολόγων στρέφονται πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γλῶσσαν, τὸ ὕφος καὶ τὴν ρητορικὴν διακόσμησιν. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἀρχαιομάθεια αὕτη καὶ ἡ κοινὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἐβοήθησε κατὰ τρόπον πασίγνωστον τὴν ἐξέλιξιν τοῦ δυτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, διότι κατέστησε δυνατὴν εἰς τοὺς ἀνθρωπιστὰς τῆς δύσεως τὴν γνωριμίαν μὲ τὰ φιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ ἀνθρωπισμὸς ὅμως δὲν εἶναι μόνον ἀρχαιομάθεια καὶ στροφὴ πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὕφος τῶν ἀρχαίων κειμένων. Εἶναι μία καθολικὴ ἀπαρνησις τῆς μεσαιωνικῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῶν δεσμῶν της, στηριζομένη εἰς τὸν διανοητικὸν καὶ αἰσθητικὸν πλοῦτον τῆς ἀρχαιότητος. Τοῦτο ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ἐν γένει διὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἀρχαιομαθεῖς καὶ δὴ διὰ τὴν Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν. Ὑπάρχει βεβαίως εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων σειρὰ πραγματικῶς ἀνθρωπιστικῶν μορφῶν ἀπὸ τὸν Ἰωάννην τὸν Ἰταλὸν μέχρι τοῦ Πλήθωνος. Τοῦτο ὅμως δὲν μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ταυτίσωμεν τὴν ἀρχαιομάθειαν τῶν Βυζαντινῶν μὲ τὸν ἀνθρωπισμὸν. Ὁ Krumbacher παρατήρησεν ὀρθῶς τὴν ἀρχαιομάθειαν τῆς Ἄννης, ἀλλ' ἀβασίμως, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀπεκάλεσε τὴν ἀρχαιομάθειαν ταύτην ἀνθρωπισμὸν¹.

RADOSLAV KATIČIĆ

¹ Geschichte der byzantinischen Literatur, 2 dufl., München 1897, σελ. 276 (= Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, τόμος Α', μετάφρ. Σωτηριάδου, ἐν Ἀθήναις 1897, σελ. 276).